

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΤΟΝ ΝΟΜΙΚΟ ΒΙΟ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ*

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Όμότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής
του Πανεπιστημίου Αθηνών

Σε αντίθεση πρὸς τὸν Μωσαϊκὸ Νόμο, ποὺ ὡς ἓνα σύνολο ἠθικῶν, θρησκευτικῶν καὶ νομικῶν διατάξεων προϋπέθετε τὴν ὕπαρξη μιᾶς θρησκευτικοῦ μόνο χαρακτήρα τάξης, ὁ Νόμος τοῦ Χριστοῦ δὲν ἀπέκρουε κατ' ἀρχὴν τὴν κοσμικὴ, τὴν πολιτειακὴ δηλαδή, ἔννομη τάξη. Τὴν συνύπαρξη δὲ μὲ αὐτὴ δὲν τὴν ἀντιλαμβάνονταν ὡς ὑποβάθμιση αὐτῆς τῆς τελευταίας. Ἀντιθέτως μάλιστα σὲ κοσμικὲς ὑποθέσεις τῆς ἄφηνε τὸ προβάδισμα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία μὲ τὸ νόμισμα καὶ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Καίσαρα (Ματθ. 22.21).

Τὴν νομιμοφροσύνη τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὴν κοσμικὴ ἀρχή¹, ποὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν παραπάνω τοποθέτηση καὶ τὴν προθυμία τους νὰ σέβωνται τοὺς πολιτειακοὺς νόμους, τόνισαν κατ' ἐπανάληψη οἱ ἀπολογητὲς τοῦ 2^{ου} αἰῶνα, γιὰ νὰ ἀποκρούσουν τὶς κατηγορίες, ὅτι δῆθεν οἱ χριστιανοὶ ἔχουν ἐχθρικές διαθέσεις ἀπέναντι-τι στοὺς κράτος καὶ ὅτι μὲ τὶς ἐνώσεις ποὺ ιδρύουν ἀποβλέπουν στὴν ἀνατροπὴ τῆς κρατούσας ἔννομης τάξης². Παραλλήλως ὥστόσο ἐπιχειροῦσαν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀνεπάρκεια τῶν ἀνθρώπινων νόμων γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τάξης στὴν διαμόρφωση τοῦ κοινωνικοῦ βίου³.

* Ὁμιλία στὸ Γεωπονικὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ἐορτασμὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τὴν 30ῃ/1/2003. Στὸ κείμενο διατηρήθηκε τὸ προφορικὸ ὕφος τῆς ὁμιλίας, προσετέθηκαν ὁμως ὑποσημειώσεις γιὰ λόγους τεκμηρίωσης τοῦ περιεχομένου.

1. Πρβλ. K. Aland, «Das Verhältnis von Kirche und Staat in der Frühzeit», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2. Principat, τ. 23/1 (Berlin-N.York 1979) 60-246 (81 ἐπ.).

2. Πρβλ. W. Schäfke, «Frühchristlicher Widerstand», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, τ. 23/1 (ὅπ. π.), σ. 460-723 (574 ἐπ.).

3. Πρβλ. A. Dihle, «Gerechtigkeit», *Reallexikon für Antike und Christentum* 10 (1978), στ. 323.

Τὴν σχέσηὴ ἀνάμεσα στὸν θεῖο νόμο καὶ τοὺς πολιτειακοὺς νόμους ἐξετάζουν στὰ ἔργα τους καὶ οἱ χριστιανοὶ φιλόσοφοι τοῦ 3^{ου} αἰώνα. Ἐπισημαίνουν ὅτι οἱ κοσμικοὶ νομοθέτες, ἐξ αἰτίας τῶν γλωσσικῶν διαφορῶν καὶ τῶν ποικίλων δικαίικων ἀντιλήψεων στοὺς διαφόρους λαοὺς, δὲν εἶναι σὲ θέσῃ νὰ ἀξιώσουν παγκόσμια ἰσχὺ γιὰ τὰ προϊόντα τῆς δραστηριότητάς τους⁴. Ὡστόσο ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν νομικὴ ποιότητα τῶν πολιτειακῶν νόμων, γιὰ τὴν ἠθικὴ τους ἀξιολόγησιν καί, ἐπομένως, γιὰ τὴν δεσμευτικότητά τους, ἀποφασιστικὴ σημασία – κατὰ τὴν ἄποψιν πάντα τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων – εἶχε ἡ συμφωνία τους μὲ τὸν θεῖο νόμο⁵. Ἐπειδὴ δέ, μὲ ἄλλη διατύπωση, ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἐκδήλωση τῆς σοφίας τοῦ θεοῦ, ἀποτελεῖ ἁρμονία, τότε μόνον εἶναι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἁρμονικοί, ἄρα τέλειοι, ὅταν συνάδουν πρὸς τὸν θεῖο νόμο.

Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τὴν μεταβολὴ στὴν στάση τῆς Πολιτείας ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησίαν, γνωστὴ καὶ μὲ τὸν ὄρο «κωνσταντίνηια τροπή»⁷, διαπιστώνεται σαφὴς μεταβολὴ στὴν ἀντιμετώπιση τῆς κοσμικῆς νομοθεσίας ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς. Γιὰ πρώτη φορὰ γίνεται ὁ νομοθέτης ἀπ' εὐθείας ἀποδέκτης τῶν σχετικῶν «ὑποδείξεων». Τὸ ἔργο του δὲν ἀξιολογεῖται μὲ βάση ἀφηρημένα μόνον κριτήρια, ὅπως, γιὰ παραδείγμα,

4. Βλ. Ὁριγένους, *Περὶ ἀρχῶν* IV. 1.1, ἔκδ. H. Grouzel - M. Simonetti, τ. III, Paris 1980, σ. 260 ἐπ.: «Πλείστον γὰρ ὅσων νομοθετῶν γεγεννημένων ἐν Ἑλλήσι καὶ βαρβάροις, καὶ διδασκάλων δόγματα καταγγελλόντων ἐπαγγελλόμενα τὴν ἀλήθειαν οὐδένα ἰστορήσαμεν νομοθέτην ζῆλον ἐμποιῆσαι δεδυνημένον τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι περὶ τοῦ παραδέξασθαι τοὺς λόγους αὐτοῦ (...)». Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Κατὰ Κέλσου* V 40 καὶ VIII 26, ἔκδ. P. Koetschau, τ. II, Leipzig 1899, σσ. 44 καὶ 242, ἀντιστοίχως.

5. Βλ. Ὁριγένους, *Κατὰ Κέλσου* V 37, ὅπ.π., σ. 40, στίχ. 17-21.

6. Βλ. Μεθοδίου, *Συμπόσιον ἢ περὶ παρθενίας* 111 7, ἔκδ. H. Musurillo - V. H. Dedidour, Paris 1963, σ. 104, στίχ. 9-16.

7. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία, βλ. τελευταῖα J. Bleicken, *Constantin der Große und die Christen. Überlegungen zur konstantinischen Wende*. [*Historische Zeitschrift*, Beihefte, N.F., 15], München 1992. Ἀντίθετες ἀπόψεις διατύπωσε ὁ K. Bringmann, «Die konstantinische Wende», *Hist. Zeitschrift* 260 (1995) 21-47. Ἀκόμα πιὸ πρόσφατα, βλ. τὸν τόμο πού ἐξέδωσε ὁ E. Muhlenberg (ἔκδ.), *Die konstantinische Wende*. [Veröffentlichungen der wissenschaftlichen Gesellschaft für Theologie, 13], Gütersloh 1998, μὲ μελέτες τῶν K.M. Girardet, K. Nowak, H.G. Thümmel καὶ F. Winkelmann.

τὸν βαθμὸ προσεγγίσεως στὴν θεία δικαιοσύνη, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκτίμηση τῆς προθυμίας του νὰ θεσπίσῃ συγκεκριμένους ρυθμίσεις γιὰ χάρη τῆς Ἐκκλησίας.

Αὕτῃ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν δίκαιη νομοθεσία καὶ γιὰ τὸν «νέο Νόμο» ἀπετέλεσε συστατικὸ στοιχεῖο τῆς νέας αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας ποὺ δημιουργήθηκε ὑπὸ τὴν ἐπήρεια τοῦ ἐνθουσιασμοῦ γιὰ τὴν αἰφνίδια μεταβολή. Σύμφωνα μὲ αὐτὴν, ἡ ἰδεατὴ σύλληψη τοῦ κράτους, ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴν συμφιλίωσή του μὲ τὴν Ἐκκλησία, συνδέθηκε σὲ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ μὲ τὴν ἰδέα τῆς παγκόσμιας κυριαρχίας τοῦ Χριστιανισμοῦ⁸.

Μὲ τὴν πάροδο ὁμως τοῦ χρόνου ἡ εἰκόνα αὕτῃ δὲν παρέμενε σταθερή. Ἡ Ἐκκλησία σταδιακὰ ἀποκτοῦσε συνείδηση ὅτι ἀποτελοῦσε τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς *res publica* ὃχι πλέον *romana* ἀλλὰ *Christiana*, τῆς ὁποίας ἡ γένεση βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη μετὰ τὴν πολιτικο-θρησκευτικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ κράτους. Αὐτὸ συνετέλεσε στὸ νὰ λάβῃ ἡ κριτικὴ τῶν νόμων στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς Πατέρες κατὰ τὸ 2^ο μισὸ τοῦ 4^{ου} καὶ κατὰ τὸν 5^ο αἰῶνα ἄλλη μορφή σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἕως τότε. Ἐνῶ δηλαδὴ οἱ ἀπολογητὲς καὶ οἱ ἀντιαιρετικοὶ συγγραφεῖς τοῦ 2^{ου} καὶ τοῦ 3^{ου} αἰῶνα ἀσκοῦσαν κριτικὴ στοὺς πολιτειακοὺς νόμους, συγκρίνοντάς τους κυρίως μὲ τὸν θεῖο νόμο, οἱ διάδοχοί τους, χωρὶς νὰ ἀποστοῦν τελείως ἀπὸ κάποιους παραδοσιακοὺς κοινὸς τόπους, ὑπείσθησαν σὲ λεπτομέρειες. Ἔτσι φθάσαμε στὴν ἐποχὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Καὶ οἱ τρεῖς εἶχαν νομικὴ παιδεία, τὴν ὁποία ἀπέκτησαν οἱ μὲν Βασίλειος καὶ Γρηγόριος στὶς ρητορικὲς σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν, ὁ δὲ Ἰωάννης στὴν γενέτειρά του Ἀντιόχεια, ὅπου ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ ρήτορα Λιβανίου. Ἡ γλῶσσα καὶ τῶν τριῶν εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς σπουδές τους καὶ στὰ κείμενά τους γίνεται ἄφθονη χρῆση ρητορικῶν ὑφολογικῶν στοιχείων τῆς ἐποχῆς τους. Ὁ Γρηγόριος καὶ ἰδίως ὁ Ἰωάννης, στοὺς ὁποίους μετὰ τὸν θάνατό τους δόθηκαν τὰ προσωνύμια στὸν πρῶτο «Θεολόγος» καὶ στὸν δεῦτερο «Χρυσόστομος», ἐπιδόθηκαν στὴν ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ, ποὺ ὡς ἐπιστημονικὸς κλάδος ὀνομάζεται σήμερα «ὁμιλική». Ὁ Βασίλειος ὁμως, πρὶν ἱερωθῇ, ἄσκησε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ρήτορα. Ὑπενθυμίζω ὅτι τόσο στὸν ἀρχαιοελληνικὸ ὅσο καὶ στὸν ρωμαϊκὸ

8. Βλ. τὴν συνοπτικὴ ἐκθεση ποὺ παραθέτει ὁ Dihlie, "Gerechtigkeit" κ.τ.λ., ὅπ. π., στ. 337.

κόσμο ή εκπροσώπηση των διαδίκων ενώπιον των δικαστηρίων ήταν έργο των ρητόρων⁹. Έπομένως, ο Μέγας Βασίλειος στα νεανικά του χρόνια άσκησε κατ' ουσίαν το επάγγελμα του δικηγόρου, γι' αυτό και είναι ο «νομικώτερος» από τους τρεις. Δεν κινδυνεύει κάποιος να κατηγορηθεί για υπερβολή, αν τον χαρακτηρίσει ως έναν από τους θεμελιωτές του καθόλου κανονικού δικαίου. Το πλούσιο νομικό του έργο βρίσκεται κυρίως στις επιστολές του προς τον επίσκοπο Ίκονιου Αμφιλόχιο, από τις οποίες προήλθαν οι 85 κανόνες που, αφού επικυρώθηκαν από την Σύνοδο του Τρούλλου στα τέλη του 7^{ου} αιώνα (691/2), αποτελούν έως σήμερα, ως συστατικό στοιχείο των νομοκανονικών συλλογών, βασικό βοήθημα τόσο της θεωρίας όσο και της πρακτικής του κανονικού και γενικότερα του εκκλησιαστικού δικαίου. Το ίδιο ισχύει και για ένα άλλο νομικό έργο του, τους λεγόμενους «μοναχικούς κανόνες», διατάξεις δηλαδή που αφορούν την οργάνωση των μονών και την διαβίωση των μοναχών¹⁰. Οι κανόνες αυτοί δεν επικυρώθηκαν ποτέ. Η έλλειψη ωστόσο συνοδικής επικυρώσεως δεν επηρέασε, λόγω του κύρους του συντάκτη, την εφαρμογή τους στην πράξη. Έπειδή δε αναφέρομαι εδώ στην νομική πρακτική όλων των επόμενων αιώνων, πρέπει να τονίσω ότι η μεγάλη εκτίμηση στο έργο του Μεγάλου Βασιλείου, που έτρεφαν οι έρμηνευτές των δικαϊκών πηγών όχι μόνο του χώρου της Εκκλησίας αλλά και της Πολιτείας, αποδεικνύεται από την συχνή παραπομπή των κανόνων του στα σχόλια των «Βασιλικών», της τελευταίας δηλαδή επίσημης κωδικοποίησεως που πραγματοποιήθηκε κατ' έντολή του Λέοντος του Σοφού τα τέλη του 9^{ου} αιώνα.

Των δύο άλλων Ίεραρχών της τριάδας ή παραπάνω σύνοδος του Τρούλλου, που άσκησε κατά κάποιον τρόπο κωδικοποιητική δραστηριότητα, δεν επικύρωσε κανένα έργο με αυστηρά νομικό περιεχόμενο, έπειδή δεν είχαν, όπως προανέφερα, συστηματικά ασχοληθεί ως επίσκοποι με την έρμηνεία και εφαρμογή του Δικαίου. Στοιχεία δικαίου βρίσκουμε ωστόσο και στο έργο του Γρηγορίου και του Ιωάννου –στοιχεία προερχόμενα κυρίως από την κριτική της νομικής καθημερινότητας.

9. Πρβλ. Athina A. Dimopoulou, *La rémunération de l'assistance en justice*. [Μελέτες Ιστορίας Ευρωπαϊκού Δικαίου, 2.] Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σσ. 142 επ., 242 επ.

10. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνου, *Οί πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα 21999, σ. 63 επ., καθώς και Μητροπ. Σουηδίας Παύλου Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνες της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σσ. 542-561.

Ἡ κριτικὴ τῶν τριῶν Πατέρων συγκεντρώθηκε κατὰ κύριο λόγο στοὺς ποινικοὺς νόμους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πού, ὡς πρὸς τὸ πεδίο τῆς ἐφαρμογῆς τους, ἀνταγωνίζονταν τοὺς ἠθικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς κανόνες συμπεριφορᾶς.

Γράφει σὲ μία ἐπιστολὴ του ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: «Εἰσὶ νόμοι Ῥωμαίων, εἰσὶ δὲ καὶ οἱ ἡμέτεροι. Ἄλλ' οἱ μὲν ἄμετροι καὶ πικροὶ καὶ μέχρις αἵματος προϊόντες· ἡμῖν δὲ χρηστοὶ καὶ φιλόανθρωποι καὶ μὴ συγχωροῦντές τι τῷ θυμῷ χρῆσθαι κατὰ τῶν ἀδικούντων»¹¹. Ἡ σύγκριση γίνεται ἐδῶ μεταξὺ τῆς πολιτειακῆς ποινικῆς νομοθεσίας καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, πού δὲν ἐπιτρέπει τὴν τιμωρίαν τῶν ἀδικούντων ὑπὸ τὸ κράτος ὀργῆς. Ἡ διαπίστωση εἶναι ἀκριβής· τὸ ἀνεξήγητο εἶναι πῶς μία ὁλόκληρη σειρὰ σκληρῶν καὶ φρικιαστικῶν ποινῶν καθιερώθηκε, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθῇ στὴν θεωρίαν τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου¹², ἐπὶ τῶν χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον¹³. Παραλλήλως ὁμοῦς πρὸς τὴν ἀπομάκρυνση αὐτὴ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ καταλογίζει ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος στὸν κοσμικὸ νομοθέτη τὴν παράλειψη νὰ ἐναρμονίσῃ τὸ ποινικὸ δίκαιο πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἠθική. Τοῦ ἐπιρρίπτει, συγκεκριμένα, τὴν εὐθύνη γιὰ τὸ ὅτι ἓνα πλῆθος ἐπαίσχυντων πράξεων, ὅπως εἶναι ἡ πορνεία, ἡ κυβοπαιξία, ἡ μέθη, ἡ βλασφημία κ.τ.λ., δὲν ἔχουν ἀξιόποινον χαρακτῆρα¹⁴. Παρατηροῦμε λοιπόν, ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν δύο Πατέρων δια-

11. Ἐπιστολὴ ἀριθμ. 78 πρὸς Θεότεκνον, κεφ. 6, ἔκδ. P. Gallay, τ. I, Paris 1964, σ. 99.

12. Βλ. D. Liebs, «Unverhohlene Brutalität in den Gesetzen der ersten christlichen Kaiser», *Römisches Recht in der europäischen Tradition*. Symposium aus Anlaß des 75. Geburtstages von Fr. Wieacker (Ebelsbach 1985) 89-116.

13. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Ἐναντιοφάνειες» τῆς κωνσταντίνειας ἐποχῆς, «Ἱστορικά» (Ἐλευθεροτυπία 23.5.2002), σσ. 40-49.

14. Βλ. Ὁμιλία 12.4-5 στὴν πρὸς Κορινθίους Α' ἐπιστολή, στὸν J. P. Migne, *Patrologia Graeca* (ἐφεξῆς PG), τ. 61, στ. 102 ἐπ.: «Ἄλλ' ὁμοῦς τοῖς σοφοῖς τοῦτοις τὸ πορνεῦν οὐδὲν εἶναι δοκεῖ πονηρὸν οὐδὲ κολάσεως ἄξιον. Οὐδεὶς γοῦν τῶν νόμων τῶν ἔξωθεν αὐτὸ ἐκόλασεν, οὐδὲ εἰς δικαστήριον εἴλκυσεν ἐντεῦθεν (...). Τὰ κυβεῦν πάλιν τῆς παρ' αὐτῶν τιμωρίας ἐστὶν ἐλεύθερον, (...). Τὸ μεθύειν καὶ γαστρίζεσθαι οὐ μόνον οὐκ ἔστιν ἔγκλημα, ἀλλὰ καὶ κατόρθωμα παρὰ πολλοῖς εἶναι νενόμισται. Πάλιν βλασφημία τοῖς νομοθέταις οὐδὲν εἶναι δοκεῖ φοβερὸν οὐδεὶς γοῦν τὸν θεὸν βλασφημήσας, εἰς τὸ δικαστήριον εἰλκύσθη καὶ δίκην δέδωκεν (...). Κἂν δούλην προσφθείρῃ τις γυναῖκα ἔχων, οὐδὲν εἶναι δοκεῖ τοῖς νόμοις τοῖς ἔξωθεν οὐδὲ τοῖς πολλοῖς».

τυπώνεται πρὸς δύο κατευθύνσεις: Ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς πρὸς τὴν ποινικὴ ἀξιολόγηση τῆς καθόλου κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς πρὸς τὶς μεθόδους τῆς ποινικῆς καταστολῆς.

Ὁ Βασίλειος ὁμως, ἀντιθέτως πρὸς τὰ δύο ἄλλα μέλη τῆς ἐπισκοπικῆς τριάδος, δὲν ἀρκεῖται σὲ γενικὲς ἐπισημάνσεις καὶ παρατηρήσεις, ἀλλὰ καταπιάνεται μὲ τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τοῦ ποινικοῦ δικαίου: τὸν σκοπὸ τῆς ποινῆς. Σὲ ὅλα τὰ δίκαια τῆς ἀρχαιότητος καὶ στοὺς πρῶτους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου ἀποτελοῦσε γενικῶς ἡ ποινὴ μία πράξις ἀνταπόδοσης¹⁵, γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐννομης τάξης ποὺ εἶχε διαταραχθῇ, ἐνῶ συγχρόνως ἔπαιζε καὶ ἐντονο ἐκφοβιστικὸ ρόλο. Σὲ μία ἐπιστολὴ του ἀντιμετωπίζει τὸν σκοπὸ τῆς ποινῆς στὴν συνολικὴ του διάσταση, δηλαδὴ στὸ ποινικὸ σύστημα τόσο τῆς Πολιτείας ὅσο καὶ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἀποκρούει τὸν ἀνταποδοτικὸ της χαρακτήρα, ἐφ' ὅσον –ὅπως γράφει– δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνακαλυφθῇ τρόπος, ὥστε νὰ ἀναστρέφεται ἡ πορεία τῶν γεγονότων καὶ ὅσα ἔχουν ἤδη συμβῇ νὰ ἐξαλείφονται, τὰ δὲ πράγματα νὰ ἐπανέρχονται στὴν ἀρχικὴ τους κατάσταση:

«Ἐκεῖνο πρέπει πρὸ πάντων νὰ λεχθῇ, ὅτι δὲν τιμωροῦμε ὅσους ἔχουν διαπράξει ὁποιοδήποτε ἀδίκημα γιὰ αὐτὰ ποὺ ἤδη ἔχουν γίνει (ποῦ νὰ βρεθῇ μέθοδος, νὰ μὴν ἔχουν τελεσθῇ οἱ πράξεις τοῦ παρελθόντος;), ἀλλὰ εἴτε γιὰ νὰ βελτιωθοῦν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι στὸ μέλλον εἴτε γιὰ νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα στοὺς ἄλλους, ὥστε νὰ συμπεριφέρονται καλὰ»¹⁶. Ἐπομένως ἐδῶ ὀρίζεται ὡς σκοπὸς τῆς ποινῆς ἡ γενικὴ καὶ ἡ εἰδικὴ προλήψη. Διευκρινίζεται ὅτι ὡς μέτρο γενικῆς προλήψεως ἔχει ἡ ποινὴ ἀποδέκτη τὸ κάθε μέλος τῆς κοινωνίας, ἐνῶ ὡς μέτρο εἰδικῆς προλήψεως τὸν δράστη τοῦ συγκεκριμένου κάθε φορὰ ἐγκλήματος, ὥστε νὰ μὴν ὑποτροπιάσῃ καὶ παραβῇ πάλι τὸν νόμο.

15. Πρβλ. Σπ. Τρωϊάνου, «Ἐκδίκηση καὶ σκοπὸς τῆς ποινῆς», *Ἡ ἐκδίκηση*, ἐπιμ. Θ. Πελεγρίνη, (Ἀθήνα 1999) 253-264.

16. Ἐπιστολὴ ἀριθμ. 112 πρὸς Ἀνδρόνικον, κεφ. 3 (ἐκδ. Y. Courtonne, τ. II, Paris 1961, σ. 15, στίχ. 1-5): «Ἐκεῖνο δὲ ἐπὶ πᾶσιν εἰπεῖν ἀναγκαῖον, ὅτι τοὺς ὁτιοῦν ἀδικοῦντας οὐχ ὑπὲρ τῶν ἤδη γεγενημένων κολάζομεν (τίς γὰρ ἂν γένοιτο μηχανὴ μὴ γεγέννησθαι τὰ πεπραγμένα;), ἀλλ' ὅπως ἂν ἡ αὐτοὶ πρὸς τὸ λοιπὸν ἀμείνους γένοιτο ἢ ἐτέροις ὑπάρξειε τοῦ σωφρονεῖν παραδείγματα».

Κατὰ τὸν 6^ο αἰῶνα, ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, διατηροῦσε ἡ ποινὴ ἀκέραιο τὸν ἀνταποδοτικό της χαρακτήρα. Μόλις κατὰ τὸν 8^ο αἰῶνα γίνεται στὴν «Ἐκλογὴ» μνεία τῆς γενικῆς καὶ τῆς εἰδικῆς προλήψεως, ὅταν μέσα στὴν ἀπαρίθμηση τῶν στόχων, τοὺς ὁποίους ἐπεδίωκε μὲ τὸ νομοθέτημά του, περιλαμβάνει ὁ Λέων Γ' ὁ Σῦρος (Ἰσαυρος): «τὴν συνοπτικὴν γνώσιν τοῦ νοήματος τῆς ἰσχύουσας νομοθεσίας, τὴν διευκόλυνσιν τῆς ἐπίλυσης τῶν νομικῶν διαφορῶν, τὴν δίκαιον τιμωρίαν τῶν ἐγκληματιῶν καὶ τὴν συγκράτησιν καὶ διόρθωσιν ὅσων ἔχουν τὴν τάσιν νὰ παραβαίνουσιν τὸν νόμον»¹⁷. Ἐπρεπε ὁμως νὰ περάσουν ἄλλα 150 χρόνια, ὥσπου νὰ φθάσῃ ἡ κοσμικὴ ποινικὴ νομοθεσία νὰ περιλάβῃ σὲ νομοθετικὰ κείμενα τὶς ἀρχεὶς ποὺ εἶχε ἤδη ἀπὸ τὸν 4^ο αἰῶνα διατυπώσῃ ὁ Βασίλειος. Ἡ γενικὴ πρόληψις προβάλλεται στὸ προοίμιον τῆς Νεαρᾶς 105 τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ: «Εἶναι καλὸ ποὺ οἱ νόμοι θεσπίζουσιν κυρώσεις καὶ ποινές, ἐπειδὴ αὐτὸ ἀποκαθιστᾷ τὴν τάξιν καὶ ἀναστελλεῖ τὴν ὁρμὴν γιὰ φαῦλες πράξεις ὅσων ρέπουσιν πρὸς τὴν κακίαν, ἔστω καὶ παρὰ τὴν θέλησίν τους. Εἶναι ὁμως καλὸ, ὅταν ἡ τιμωρία διατηρῇ τὴν φιλάνθρωπίαν ποὺ ἀρμόζει στοὺς νόμους καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ αὐτήν, οὔτε ἐπιδεικνύει σκληρότατη διάθεσιν μὲ τὴν πρόφασιν νὰ συνετίσῃ»¹⁸. Στὸ ἴδιον θέμα ἐπανέρχεται ὁ Λέων στὴν Νεαρὰ 62: «Εἶναι ὀρθὸ νὰ τιμωροῦνται οἱ ἔνοχοι τῶν δημόσιων ἀδικημάτων καὶ νὰ ὑποβάλλωνται σὲ τέτοιες ποινές, οἱ ὁποῖες στοχεύουσιν στὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἐκρίζωσιν τῶν ἐγκλημάτων, ἐπαναφέροντας στὴν εὐθεΐαν ὁδὸ ὅσους εὐκόλως παρεκκλίνουν ἀπὸ αὐτήν. Δὲν πρέπει ὁμως γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ νὰ ἐπιβάλλῃ κανεὶς κυρώσεις βαρύτερες ἀπὸ ὅσο εἶναι ἀναγκαῖον οὔτε νὰ ἀπωθῇ μὲ τὴν βίαν τὴν δικαιοσύνην ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά της οὔτε ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς τιμω-

17. Βλ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10] Frankfurt a.M. 1983, σ. 162, στίχ. 48-51: «πρὸς εὐσύνοπτον τῆς τῶν τοιοῦτων εὐσεβῶν νόμων δυνάμεως εἶδῃσιν καὶ τὴν ἐν εὐκρινείᾳ τῶν πραγμάτων εὐλύτῳσιν καὶ τὴν δίκαιαν τῶν πλημμελοῦντων ἐπεξέλευσιν καὶ τὴν τῶν ἐπιρρεπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολήν καὶ διόρθωσιν».

18. Βλ. P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, σ. 341 ἐπ.: «Καλὸν ἢ ἐκ τῶν νόμων ἐπαγομένη τιμωρία καὶ κόλασις, ὅτι σωφρονίζει τὸ ἄτακτον καὶ ἄκοντας ἀναστελλεῖ τῆς ἐπὶ τὰ πονηρὰ ῥύμης τοὺς προπετεῖς ἐπὶ κακίαν. Καλὸν δὲ ὅτε τὴν προσήκουσαν τοῖς νόμοις σφίξει φιλάνθρωπίαν ἢ κόλασιν καὶ μὴ ταύτης ἐλαυνομένη διελέγχεται μὴδὲ προφάσει τοῦ σωφρονίζειν ὁμοτάτην ἐπιδεικνύει προαίρεσιν».

ρίας νὰ συμμαχῇ μὲ τὴν ἀδικία». Τὴν σκέψη τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὅτι δηλαδὴ μὲ τὴν ποινὴ δὲν «ξεγίνεται» κάτι ποὺ ἤδη ἔχει συμβῇ, συναντᾶμε στὴν *Νεαρά* 92. Ἐκεῖ ἐξηγεῖ ὁ Λέων, γιατί δὲν ἐπιβάλλει σὲ κάποιον ποὺ στὴν διάρκεια φιλονικίας τύφλωσε μὲ βιαιότητα ἄλλον τὴν ποινὴ τῆς ὀλικῆς τυφλώσεως, ἀλλὰ μόνο τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐνὸς ὀφθαλμοῦ μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ συντηρῇ τὸ θῦμα του: «(...) ἀφοῦ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἀποκαταστήσωμε τὴν ἀπώλεια τῶν ματιῶν του σ' ἐκείνον ποὺ τὰ ἔχασε, σκεφθήκαμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ τυλίξωμε τὸν ἔνοχο στὸ ἴδιο σκοτάδι, μολονότι θὰ ἦταν δίκαιο νὰ ὑποστῇ καὶ αὐτὸς τὴν ἴδια ζημίαν, ἀλλὰ νὰ καθορισθῇ μὲ τέτοιο τρόπο ἡ ἀνταπόδοση τῆς πράξης, ὥστε καὶ ὁ δράστης νὰ φέρῃ τὰ σημάδια τῆς τιμωρίας καὶ τὸ θῦμα νὰ ἔχῃ, ἀπὸ τοὺς κόπους ἐκείνου ποὺ τὸν τύφλωσε, κάποια παρηγοριὰ μέσα στὴν τόση δυστυχία του καὶ στὸ βαθὺ σκοτάδι».

Τὶς ἔντονες ἐπικρίσεις τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν προκαλέσσε τὸ ποινικὸ δίκαιο καὶ σὲ ἄλλο του σημεῖο, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄνιση μεταχείριση τῶν δύο φύλων ποὺ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητος ὅλων τῶν ἀνθρώπων, τὴν ὁποία θεσπίζει ὁ θεῖος νόμος. Πρόκειται εἰδικώτερα γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος τῆς μοιχείας. Αὐτὴ, κατὰ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, συνίσταται, ὅπως ἴσως εἶναι γνωστό, στὴν ἐξώγαμη συνένυρεση ἐλεύθερης ἑγγαμῆς γυναίκας – ὄχι ἑγγαμου ἄνδρα²¹. Γράφει σχετικῶς γεμᾶτος ἀγανάκτηση ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος: «Μὴ μοῦ πῆς τώρα γιὰ τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας, ποὺ τίς μὲν γυναῖκες, ἂν

19 . Βλ. Noailles - Dain, ὅπ. π., σ. 229 ἐπ.: «Ἄξιον μὲν τοὺς δημοσίων ἀδικημάτων ἐνόχους κολάζειν καὶ τοιαύταις ὑπάγειν τιμωρίαις αἱ μέλλουσιν ὅτι μάλιστα πρὸς τὸ σῶφρον ἐπανάγουσαι τοὺς εὐκόλως ἐπὶ τοῦτο ὀρμῶντας ἀνακόπτειν τὰ ἀδικήματα· οὐ μὴν διὰ τοῦτο πλέον ἢ ὅσον ἄξιον τιμωρεῖν προσῆκε, οὐδ' ὑπερόριον αὐτοῦ βιάζεσθαι εἶναι τὸ δίκαιον οὐδὲ σχήματι τῆς αὐτοῦ ἐκδικήσεως τῇ ἀδικίᾳ συνίστασθαι».

20. Βλ. Noailles - Dain, ὅπ. π., σ. 303: «ἐπειδὴ περ οὐκ ἐνὴν ἀνακαλεῖσθαι τὴν ζημίαν τῶν ὀφθαλμῶν τῷ τούτους ἀπολωλεκότι, ἔγνω μὴ τὸν ζημιώσαντα, κἂν δίκαιος ὑποσχέιν τὴν αὐτὴν ζημίαν, τῷ ὁμοίῳ σκότει περιβαλεῖν, ἀλλ' ἐπὶ τοσοῦτον ὀρίσαι τὴν εἰσπραξιν ὥστε καὶ τὸν πράξαντα φέρειν τὰ σημεῖα τῆς τιμωρίας καὶ τὸν παθόντα παραμύθιον τι, ὥς ἐν τοιαύτῃ συμφορᾷ καὶ βαθεῖ οὕτω σκότει ἐκ τῶν πόνων κεκτῆσθαι τοῦ τὸ σκότος αὐτῷ δημιουργήσαντος».

21. Πρὸβλ. Σπ. Ν. Τρωϊάνου, «Ἐρως καὶ Νόμος στὸ Βυζάντιο», *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στὸ Βυζάντιο*, (Ἀθήνα, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, 1997) 173-201 (177 ἐπ.).

τύχη νὰ μοιχευθοῦν, σύρουν στὰ δικαστήρια καὶ τίς ὑποβάλλουν σέ ποινές, ἀφήνουν δὲ ἀτιμώρητους τοὺς ἄνδρες, οἱ ὅποιοι παρ' ὄλο πού ἔχουν γυναῖκες συμφθεύονται μὲ τίς ὑπηρέτριές τους»²². Ὁ δὲ Μέγας Βασίλειος σὲ περισσότερους κανόνες τοῦ σημειώνει, ὅτι ἡ ἐπιταγὴ τοῦ Κυρίου νὰ μὴν λύεται ὁ γάμος «παρεκτός λόγου πορνείας» ἀφορᾷ τόσο τοὺς ἄνδρες ὅσο καὶ τίς γυναῖκες. Δυστυχῶς ὁμῶς, συμπληρώνει, δὲν ἔχει ἔτσι τὸ θέμα στὴν νομικὴ πραγματικότητα²³. Τέλος, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος δὲν διστάζει νὰ παρατηρήσῃ: «Ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία»²⁴ – μία φράση πού ἔχει μείνει ἱστορική.

Ὁ 20^{ός} αἰώνας, τὸν ὁποῖο πρόσφατα ἀποχαιρετήσαμε, ἔδειξε ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγούμενους στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας τὴν μεγαλύτερη περιφρόνηση πρὸς τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Τὸ ἔργο δύο παγκοσμίων πολέμων καὶ ἑκατοντάδων τοπικῶν μὲ ἑκατομμύρια νεκροὺς συμπλήρωσαν τὰ ἐπακόλουθα τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀκόρεστης δίψας τῶν ἀνθρώπων γιὰ δύναμη καὶ πλοῦτο. Ἔτσι συναγωνίζονται τὰ θύματα τῶν τροχαίων ἀτυχημάτων σὲ ἀριθμὸ τὰ θύματα πού προκαλοῦν οἱ διάφορες μορφές ρυπάνσεως τοῦ περιβάλλοντος, ἡ χρῆση τοξικῶν οὐσιῶν καὶ ἡ ἀπόλαυση ὅλων τῶν ἄλλων ἀγαθῶν τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας.

Ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὸ γενικώτερο πρόβλημα τῆς προστασίας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἀπὸ τοὺς κινδύνους πού δημιουργεῖ ἡ μόλυνση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἡ εὐρύτερη διατάραξη τῶν σχέσεων ἰσορροπίας μέσα σ' αὐτό, περιορίζομαι νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀπειλὴ ἀπὸ τὴν διάδοση τῶν ναρκωτικῶν οὐσιῶν, ἀπὸ τὴν ἐμπορία ὀργάνων προοριζομένων γιὰ μεταμοσχεύσεις (πρακτικὴ, πού προκαλεῖ ἀπαγωγὴ καὶ θανάτωση τοῦ δότη) καὶ ἀπὸ τίς ἀμβλώσεις.

Ἡ Ἐκκλησία ἔδειξε, ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ βίου της, ἰδιαίτερη εὐαισθησία ἀπέναντι στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ ἀπὸ τίς πρῶτες κιόλας συνόδους κατεβλήθη προσπάθεια νὰ διαφοροποιηθῇ τὸ κανονικὸ δίκαιο ἀπέναντι στὸ πολιτειακό, ὥς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση

22. Ὁμιλία σὲ ἀποστολικὸ ρητὸ (Α' Κορ. 7.2), PG, τ. 51, στ. 213 ἐπ.: «Μὴ γάρ μοι τοὺς ἔξωθεν νόμους εἴπῃς νῦν, οἱ τὰς μὲν γυναῖκας μοιχευομένας εἰς δικαστήριον ἔλκουσι καὶ εὐθύνas ἀπαιτοῦσιν, ἄνδρας δὲ καὶ γυναῖκας ἔχοντας καὶ θεραπαίνισι προφθειρομένους οὐκ ἀπαιτοῦσιν εὐθύνas».

23. Βλ. καν. 9 Μ. Βασιλείου.

24. Βλ. Ὁμιλία 37.6 (PG, τ. 36, στ. 289).

της ἀνθρωποκτονίας. Ὁ λόγος γιὰ τὴν διαφοροποίηση ἦταν ὅτι στὸ κοσμικὸ δίκαιο ἐξαντλοῦνταν οἱ σχετικὲς ρυθμίσεις στὸν Κορνήλιο Νόμο, στὸν ὁποῖο προϋπόθεση τῆς εὐθύνης ἦταν ἡ φονικὴ πρόθεση τοῦ δράστη, ἀνεξαρτήτως πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα – κάτι ποὺ δὲν ἐξασφάλιζε πραγματικὴ προστασία. Ἔτσι οὐσιαστικὸς θεμελιωτὴς τοῦ δικαίου στὸν τομέα τῆς προστασίας τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ὑπῆρξε ὁ Μέγας Βασίλειος. Τὶς προσήκουσες ἀρχὲς ἔθεσε ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας κυρίως μὲ τοὺς κανόνες του 8, 11, 13, 54 καὶ 57²⁵.

Στὸν κανόνα 8 διακρίνει ὁ Ἅγιος, μὲ κριτήριό κυρίως τὴν βούληση τοῦ ὑπαίτιου, τὶς μορφὲς τοῦ φόνου σέ: α) ἐκούσιο, β) ἀκούσιο καὶ γ) ἀκούσιο ποὺ προσεγγίζει τὸν ἐκούσιο. Γιὰ νὰ δώσῃ τὰ στοιχεῖα τῆς ὑποκειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀκούσιου φόνου κατὰ παραστατικὸ τρόπο περιγράφει δύο περιστατικά. Στὸ πρῶτο, ἐξακοντίζει κάποιος μία πέτρα ἐναντίον σκύλου, γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ, ἢ πρὸς τὰ κλαδιὰ δένδρου γιὰ νὰ πέσῃ ὁ καρπὸς του, ἀστοχεῖ ὅμως καὶ ἡ πέτρα πέφτει σὲ διερχόμενο ἄνθρωπο καὶ τὸν σκοτώνει. Στὸ δεύτερο, κτυπᾷ κάποιος ἕναν ἄλλο μὲ δερμάτινο λουρί ἢ μὲ μαλακὸ ραβδί, γιὰ νὰ τὸν σωφρονίσῃ, καὶ αὐτὸς τραυματίζεται θανάσιμα ἀπὸ τὰ κτυπήματα καὶ πεθαίνει. Στὴν πρώτη περίπτωση δὲν ὑπῆρχε καμία πρόθεση νὰ ἀσκηθῇ βία σὲ ἄνθρωπο, στὴν δεύτερη ὑπῆρχε μὲν, ἀλλὰ στόχος ἦταν ὁ σωφρονισμὸς καὶ ὄχι ἡ θανάτωση. Ἄν θέλωμε νὰ συσχετίσωμε τὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα μὲ τὰ διδασκόμενα σήμερα στὸ δόγμα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ λόγος στὸ πρῶτο παράδειγμα γιὰ ἀπλὴ ἀμέλεια, ἐνῶ στὸ δεύτερο γιὰ ἀμέλεια συνειδητή. Ἡ λεπτότητα τῆς νομικῆς σκέψης τοῦ Βασιλείου, ἐπηρεασμένης βαθιὰ ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, εἶναι στ' ἀλήθεια ἀξιοθαύμαστη. Ἀπαιτήθηκε περισσότερο ἀπὸ μία χιλιετία γιὰ νὰ διαμορφώσῃ ἡ δυτικοευρωπαϊκὴ ποινικὴ θεωρία τὶς διακρίσεις αὐτές.

Στοὺς ἀκούσιους φόνους²⁶ κατατάσσει ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ τὶς περιπτώσεις συμπλοκῆς, κατὰ τὶς ὁποῖες ἀνταλλάσσονται κτυπήματα μὲ ξύλο ἢ μὲ τὰ χέρια μὲν, ἀλλὰ δυνατά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ

25. Πρβλ. Γ. Πουλῆ, *Ἡ ἀσκηση βίας στὴν ἄμυνα καὶ στὸν πόλεμο κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη ²1990, σ. 55 ἐπ., καὶ τοῦ ἴδιου, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 63 ἐπ.

26. Βλ. γιὰ τὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα Πουλῆ, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κ.τ.λ.*, στίς οἰκείες παραγράφους.

ἐπέλθῃ ὁ θάνατος ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συμπλεκομένους. Ἐδῶ ὡστόσο παρατηρεῖ ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας ὅτι προσεγγίζει ὁ φόνος τὸν ἐκούσιο, ἐπειδὴ αὐτὸς ποὺ κατέφερε τὸ θανατηφόρο κτύπημα παρασύρθηκε ἀπὸ τὸ πάθος του²⁷. Ἡ περίπτωση αὐτὴ θυμίζει τὸν σημερινὸ «ἐνδεχόμενο δόλο». Ἀντιθέτως ἐμφανίζονται καὶ περιπτώσεις, κατὰ τίς ὁποῖες σαφῶς δὲν ὑπῆρχε πρόθεση θανατώσεως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δράστη, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ ἀποδίδει ὁ Μέγας Βασίλειος τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἐκούσιου φόνου ἀπλῶς καὶ μόνο, ἐπειδὴ ἔγινε χρῆση ἀπαγορευμένων μέσων. Ἀναφέρεται στὰ περιστατικά, ὅπου γυναῖκες συνήθως, προσφέρουν μαγικά καταπότια καὶ ἄλλες συναφεῖς οὐσίες γιὰ νὰ προκαλέσουν τὸ ἐρωτικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀποδέκτη.

Στὸν κανόνα 11 ἐπανέρχεται ὁ Μέγας Βασίλειος στὸ θέμα τοῦ ἀκούσιου φόνου, προβάλλοντας, σὲ περίπτωση τραυματισμοῦ, τὴν σημασία τῆς προθέσεως καὶ ἀξιολογώντας ὡς ἀκούσιο φόνο τὸ ἀποτέλεσμα θανάσιμου τραυματισμοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπῆρξε προμελέτη.

Στοὺς δύο ἄλλους κανόνες, τὸν 54^ο καὶ τὸν 57^ο, περιορίζεται ὁ Ἅγιος στὴν πρόβλεψη τῆς βασικῆς κυρώσεως, ποὺ ἦταν 10ετῆς ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τὴν Θεία Κοινωνία, καὶ στὴν ὑπόδειξη ὅτι κατὰ τὴν ἐπιμέτρηση τῆς ποινῆς πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν οἱ εἰδικώτερες συνθήκες τελέσεως τῆς πράξεως. Καὶ ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημάνωμε τὴν προσπάθεια ἐξατομικεύσεως τῆς ποινικῆς μεταχειρίσεως τοῦ δράστη, τὴν ὁποία ἀκολούθησε μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση τὸ κοσμικὸ δίκαιο μὲ τὴν νομοθεσία τῶν Σύρων (Ἰσαύρων) αὐτοκρατορῶν²⁸.

Τὸ πλαίσιο ποὺ θέτει ὁ Μέγας Βασίλειος εἶναι πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ θεσπίζει ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ ὁποῖος, ἀκολουθώντας –καὶ αὐτός– πλατωνικὲς διακρίσεις, ἀποκλείει τίς ἐνδιάμεσες μορφές μεταξὺ ἐκούσιου καὶ ἀκούσιου φόνου.

Περιορίσθηκα στὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀκούσιας ἀνθρωποκτονίας, γιατί δὲν θὰ εἶχε νόημα νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἐκούσια, ἐφ' ὅσον ἡ ἀπαξία τῆς ἀνθρωποκτονίας ποὺ διαπράττεται μὲ πρόθεση εἶναι δεδομένη.

27. Πρβλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, «Ἑλληνικαὶ νομικαὶ ιδέαι ἐν τῷ βυζαντινῷ ποινικῷ δικαίῳ», *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου* 16 (1953) 151-188 (160 καὶ σημ. 16).

28. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οἱ ποινὲς στὸ βυζαντινὸ δίκαιο», *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία στὸ Βυζάντιο* (ὅπ. π.) 13-65 (52 ἐπ.).

Κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν κανόνων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου διατυπώθηκαν ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς ἐρευνητὲς διάφορες ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὶς πιθανὲς ἐπιδράσεις²⁹. Ἀνεξάρτητα ὥστόσο ἀπὸ αὐτὲς ποὺ κατὰ περίπτωσιν μπορεῖ νὰ ἐπισημάνῃ ἡ ἔρευνα, ὑπάρχουν κοινοὶ τόποι, ὅπως ὁ φόνος, τὸ αἷμα, τὸ μίasma³⁰, ἡ ποινὴ κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι ἐπιβιώνουν καὶ μετασχηματίζονται, καθὼς στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων ἀφομοιώνονται μὲ διαφορετικὰ κάθε φορὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς.

Ἀρχικὰ πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι καθοριστικὸ ρόλο γιὰ νὰ κατανοηθῇ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἄδικο τοῦ φόνου ἔπαιξε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνθρωποκτονία συνδέθηκε μὲ τὴν πώση τῶν πρωτοπλάστων καὶ πρωτοφανερώθηκε ὡς ἐνέργεια τοῦ διαβόλου καὶ τοῦ Κάιν. Ἀπὸ τὴν σχετικὴ δὲ γιὰ τὴν πρώτη ἐκείνη ἀνθρωποκτονία στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος περικοπὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἔχουμε καὶ τὴν πρώτη ἐπισήμανση στὴν χριστιανικὴ σκέψη ὅτι τὸ αἷμα τοῦ θύματος μολύνει ἢ μαιίνει τὴν γῆ. Ὁ Μέγας Βασίλειος ρητῶς ἀναφέρει ὅτι τὸ αἷμα μολύνει τὰ χέρια τοῦ ὑπαίτιου, ἀκόμη καὶ στὸν πόλεμο ἀπὸ τὴν θανάτωση τοῦ ἀντιπάλου.

Ἡ σκέψη αὕτὴ ἐμφανίζεται συχνὰ στὶς ἐκκλησιαστικὲς καὶ κοσμικὲς πηγὲς τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἔτσι ὁ μiasματικὸς χαρακτήρας τοῦ φόνου ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο δεδομένο γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κυρώσεως τοῦ ἀκούσιου φόνου. Ἡ ἔκταση καὶ ἡ ἔνταση αὐτῆς τῆς ἀπαξίας φθάνουν στὸ σημεῖο νὰ ἀναιροῦν τὴν δυνατότητα νὰ παραμείνῃ ὁ ὑπαίτιος, ἂν ἦταν κληρικός, στὶς τάξεις τοῦ κλήρου, ἐφ' ὅσον μολύνθηκε ἀπὸ τὸ αἷμα τοῦ φόνου, ἔστω καὶ χωρὶς ἴχνος δικῆς του ὑπαιτιότητος.

Στὸ θέμα αὐτὸ ἀναφέρεται ὁ κανόνας 13 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου³¹. Γράφεται ἐκεῖ ὅτι οἱ ἀνθρωποκτονίες στὸν πόλεμο δὲν λογίζονταν

29. Κατὰ τὸν Τριανταφυλλόπουλο, ὅπ. π., σ. 161, ὁ Μ. Βασίλειος, κατὰ τὴν διαμόρφωση τῆς θεωρίας του περὶ τῆς διακρίσεως τῶν φόνων στηρίχθηκε στοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνος. Περισσότερο προβάλλει ἐπίδραση τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως ὁ Π. Χριστινάκης, *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος. Μελέτη νομοκανονικὴ καὶ ἱστορικοσυγκριτικὴ*, Ἀθήνα 1978, σ. 603.

30. Πρβλ. Πουλῆ, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κ.τ.λ.*, σ. 82 ἐπ.

31. Πρβλ. Ἀθηνᾶ Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ὁ βυζαντινὸς ἱερός πόλεμος. Ἡ ἔννοια καὶ ἡ προβολὴ τοῦ θρησκευτικοῦ πολέμου στὸ Βυζάντιο*, [Ἱστορικὲς μονογραφίες, 10.] Ἀθήνα 1991, σ. 126 ἐπ.

ὡς φόνοι ἀπὸ τοὺς μέχρι τότε Πατέρες, προφανῶς –παρατηρεῖ ὁ Βασίλειος– ἐπειδὴ παρέχεται συγγνώμη σὲ ὅσους μάχονται γιὰ τὴν δικαιοσύνη καὶ τὴν πίστη. Ὡστόσο, κατὰ τὴν ἀποψή του, ὀρθὸ εἶναι αὐτοὶ νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὴν θεία κοινωνία ἐπὶ τρία χρόνια, ἐπειδὴ τὰ χέρια τοὺς δὲν εἶναι καθαρὰ³². Ἐδῶ φαίνεται μὲ σαφήνεια ἡ ἀποψη γιὰ τὸ μίasma ποὺ προανέφερα. Αὕτὴ ἡ ἀντίληψη ἐπέδρασε, ἀσφαλῶς, στὴν ἀπόκρουση τῆς προτάσεως νὰ ἀναγνωρισθοῦν ὡς μάρτυρες ὅσοι εἶχαν φονευθῇ στὸν πόλεμο, τὴν ὁποία εἶχε διατυπώσει πρὸς τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Β' Φωκᾶς (963-969)³³.

Σὲ πολλὰ ἔργα του ἐξετάζει ὁ Μέγας Βασίλειος τὶς διακρίσεις τῶν ἐγκλημάτων μὲ βάση τὸν βαθμὸ τῆς ὑπαιτιότητος. Στὴν συγγραφή του «*Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν*», θίγει τὸ θέμα τῆς διαφοροποιήσεως τῶν κυρώσεων στὶς περιπτώσεις αὐτές, «...τῶν ἀμαρτωμένων», γράφει, «τὰ μὲν ἀκούσιά ἐστι, τὰ δὲ ἀπὸ γνώμης πονηρᾶς ἀμαρτάνεται καὶ ὁ τοῦ δικαίου ὁρος οὐχ ὁ αὐτὸς ἐπὶ τούτοις». Ἄλλοτε δηλαδὴ διαπράττεται ἓνα ἀδίκημα χωρὶς καὶ ἄλλοτε μὲ πρόθεση, καὶ οἱ ἐπιπτώσεις δὲν εἶναι οἱ ἴδιες στὶς δύο περιπτώσεις. Γιὰ νὰ καταδείξῃ δὲ ὁρισμένες πτυχὲς τοῦ ἀκούσιου ἐγκλήματος καταφεύγει σὲ δύο παραδείγματα. Στὸ πρῶτο ταυτίζει σχεδὸν τὸ ἀκούσιο ἐγκλημα μὲ τὸν ἐξαναγκασμό. Ἄν μία γυναῖκα ἐξ αἰτίας τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν μετέρχεται τὴν πορνεία, μπορεῖ νὰ συγχωρηθῇ, ἐνῶ μία ἄλλη, ποὺ μὲ τὴν θέλησή της ἀναπτύσσει τέτοια δραστηριότητα ἀπὸ φιληδονία, θὰ τιμωρηθῇ καὶ γιὰ τὴν προαίρεσή της. Στὸ δεύτερο παράδειγμα δίνει μία ἄλλη διάσταση στὴν ἐννοια τοῦ ἀκούσιου. Συγκρίνει δύο ἀνθρώπους, ἓναν ποὺ μεγάλωσε σὲ ἐγκληματογενὲς καὶ ἄλλον ποὺ ἔζησε σὲ ἐνάρετο περιβάλλον, κρίνει δὲ ὅτι ἂν καὶ οἱ δύο ἐγκληματήσουν, διαπράττοντας τὸ ἴδιο ἀδίκημα, ὁ δεύτερος ποὺ εἶχε στὸν βίον του ἐνάρετα πρότυπα θὰ εἶναι ἄξιος βαρύτερης ποινῆς ἀπὸ τὸν πρῶτο³⁴.

32. «Τοὺς ἐν πολέμοις φόνους οἱ πατέρες ἡμῶν ἐν τοῖς φόνοις οὐκ ἐλογίσαντο, ἐμοὶ δοκεῖ, συγγνώμην δόντες τοῖς ὑπὲρ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας ἀμυνομένοις. Τάχα δὲ καλῶς ἔχει συμβουλευεῖν, ὡς τὰς χεῖρας μὴ καθαρούς, τριῶν ἐτῶν τῆς κοινωνίας μόνῃς ἀπέχεσθαι».

33. Πρβλ. Πουλῆ, *Ἡ ἀσκησις βίας* κ.τ.λ., σ. 84 ἐπ., Κόλια-Δερμιτζάκη, ὅπ. π., σ. 285 ἐπ.

34 Πρβλ. Πουλῆ, *Ὁ ἀκούσιος φόνος* κ.τ.λ., σ. 88 ἐπ.

Ένα ακόμη δεδομένο, πού πρέπει νά λάβωμε ὑπ' ὄψιν γιὰ νά κατανοήσωμε τὸ γιὰτὶ ἐπιβάλλεται ποινὴ στὴν ἀκούσια ἀνθρωποκτονία, εἶναι ὅτι ὁ ὑπαίτιος παρεμβαίνει μὲ τὴν πράξη του στὸ ἔργο τοῦ θεοῦ, ἐπειδὴ ὁ θάνατος ἐπέρχεται μόνο κατὰ τὴν δίκαιη κρίση τοῦ Δημιουργοῦ³⁵. Τὴν θέση αὕτῃ βρίσκουμε στὴν ὁμιλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου «Ὅτι οὐκ ἐστὶν αἷτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός». Μὲ βάση τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου θὰ προσπαθήσῃ ἀργότερα νά συμβιβάσῃ τὴν ποινικὴ εὐθύνη μὲ τὴν πρόγνωση τοῦ Θεοῦ στὸ ἔργο του *Περὶ ὄρου ζωῆς* ὁ εὐρύτερα γνωστὸς ἀπὸ τὴν δράση του στὴν πρώτη φάση τῆς Εἰκονομαχίας Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς Α΄, (715-730)³⁶, ἐνῶ, τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θὰ γράψῃ ἐπιγραμματικά: «Ὁ φόνος κακόν· μόνου γὰρ θεοῦ τὸ χωρίζειν τὴν ψυχὴν ἐκ τοῦ σώματος»³⁷. Ἡ ἔρευνα τοῦ θέματος τῆς ποινικῆς εὐθύνης στὸν ἀκούσιο φόνο θὰ μπορούσε νά συμπληρωθῇ μὲ τὴν περὶ βουλήσεως θεωρίαν τῶν Πατέρων, ἰδίως τοῦ Μεγάλου Βασιλείου³⁸, ἀλλὰ ἡ ἀνάπτυξη αὕτῃ θὰ εἶχε ἀποκλειστικὰ νομικὴ σημασία, προκαλώντας μόνο χρονικὰς ὑπερβάσεις.

Ἰδιαίτερη σπουδαιότητα ἔχει ὁμως ἡ συμβολὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου στὴν διαμόρφωση τοῦ δικαίου στὰ θέματα τῶν ἀμβλώσεων³⁹. Στους πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες τοποθετεῖται ἡ γιὰ πρώτη φορὰ ποινικοποίησις τῶν ἀμβλώσεων στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὅχι ὁμως μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἐγκλήματος κατὰ τῆς ζωῆς. Μόνον ἂν εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τὸν θάνατο τῆς μητέρας διωκόταν ὡς ἀνθρωποκτονία ἡ χορήγηση παρασκευασμάτων γιὰ τὴν διακοπὴ τῆς κηρύσεως. Ἀπὸ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ προέρχονται καὶ οἱ πρώτοι κανόνες τοπικῶν συνόδων πού καταδικάζουν τὴν ἀμβλωση, οἱ ὁποῖοι ὥστόσο

35 Πρβλ. Πουλῆ, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κ.τ.λ.*, σ. 95 ἐπ.

36. Βλ. γι' αὐτὸν *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, ἔκδοση τῆς Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Μέρος Α΄: 641-867, τ. II, Berlin-N. York 2000, σ. 31-38 (ἀριθμ. 2298: Germanos I. von Kpl.).

37. *Κατὰ Μανιχαίων* 14, στοῦ Ν. Ματσούκα, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, I. *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*. II. *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας*. [Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη, 8.] Θεσσαλονίκη 1988, σ. 62.

38. Πρβλ. Πουλῆ, *Ὁ ἀκούσιος φόνος κ.τ.λ.*, σ. 99 ἐπ.

39. Πρβλ. γιὰ τὰ θέματα πού τίγονται στὴν συνέχεια Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Ἡ ἀμβλωση κατὰ τὸ δίκαιο τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1987, ἰδίως (γιὰ τοὺς καν. 2 καὶ 8 τοῦ Μ. Βασιλείου), σ. 27 ἐπ.

δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν σαφήνειά τους. Σημαντικοὶ εἶναι, ἀντιθέτως, οἱ κανόνες 2 καὶ 8 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Ὁ πρῶτος κανόνας εἶναι προφανῶς ἀπάντηση σὲ ἐρώτημα ἂν ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ἐπιμέτρηση τῆς κανονικῆς ποινῆς λαμβάνη ὑπ' ὄψιν τὴν διάκριση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σὲ «ἐξεικονισμένο» καὶ «μὴ ἐξεικονισμένο» ἔμβρυο⁴⁰, κάτι ποὺ ἔχει σχέση με τὸν χρόνο, κατὰ τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ἡ ἄμβλωση. Ἡ ἀπάντηση τοῦ Βασιλείου ἦταν κατηγορηματικὴ: «Ὅποια χρησιμοποίησε διάφορα μέσα γιὰ τὴν φθορὰ τοῦ ἐμβρύου ποὺ κυοφοροῦσε εὐθύνεται γιὰ φόνο. Ἐμεῖς δὲν κάνομε διάκριση ἀνάμεσα σὲ διαμορφωμένο καὶ σὲ μὴ διαμορφωμένο ἔμβρυο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ δίωξη ἀφορᾷ ὅχι μόνο τὴν ἐξαφάνιση τοῦ παιδιοῦ ποὺ θὰ γεννηθῇ, ἀλλὰ καὶ τὴν ζωὴ αὐτοῦ ποὺ ὁ ἴδιος τὴν ἐπιβουλεύθηκε, γιὰτὶ τὶς πιὸ πολλές φορὲς πληρώνουν με τὴν ζωὴ τους οἱ γυναῖκες τὶς πράξεις αὐτές. Προστίθεται δὲ καὶ ἡ ζωὴ τοῦ μελλογέννητου, ἄλλος ἓνας φόνος στὶς προθέσεις αὐτῶν ποὺ τὸ ἀποτολμοῦν»⁴¹. Στὸν ἐπόμενο κανόνα, τὸν 8^ο, γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος, στὸ πλαίσιο τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ἀνθρωποκτονίας, ὅτι διαπράττουν φόνο τόσο αὐτὲς ποὺ προμηθεύουν ὅσο καὶ αὐτὲς ποὺ λαμβάνουν τὰ ποικίλα ἐμβρυοκτόνα παρασκευάσματα.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα, τῶν ἀμβλώσεων δηλαδή, συνδέεται στενά με ἓνα ἄλλο πρόβλημα τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἔννομης τάξης, στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ὁποῖου τόσο ὁ Βασίλειος ὅσο καὶ ὁ Χρυσόστομος κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες. Πρόκειται γιὰ τὴν μαγεία⁴². Ὁ συσχετισμὸς θὰ φανῇ στὴν συνέχεια.

Οἱ μάγοι ὑπῆρξαν μεγάλη πληγὴ γιὰ τὴν βυζαντινὴ κοινωνία σὲ ὅλες τὶς περιόδους της – μία πληγὴ ποὺ παρὰ τὰ μέτρα τὰ ὁποῖα Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία ἔλαβαν δὲν κατέστη δυνατό νὰ θεραπευθῇ.

40. Πρβλ. Ἔξοδος 21, 22-23.

41. Καν. 2: «*Ἡ φθείρασα κατ' ἐπιτήδευσιν φόνου δίκην ὑπέχει. Ἀκριβολογία ἐκμεμορφωμένου καὶ ἀνεξεικονίστου παρ' ἡμῖν οὐκ ἔστιν· ἐνταῦθα γὰρ ἐκδικεῖται οὐ μόνον τὸ γεννησόμενον, ἀλλὰ καὶ «αὐτὸς ὁ ἑαυτῷ ἐπιβουλεύσας», διότι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες. Πρόσεστι δὲ τούτῳ καὶ ἡ φθορὰ τοῦ ἐμβρύου, ἕτερος φόνος κατὰ γε τὴν ἐπίνοιαν τῶν ταῦτα τολμώντων».*

42. Πρβλ. γιὰ τὴν σχετικὴ προβληματικὴ Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Μαγεία καὶ Δίκαιο στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1997.

Οἱ διάφορες ὑποπτες μορφές προσεγγίσεως τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ ἀσκοῦν ἀκατανίκητη ἔλξη ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους, κι ἔτσι τὸ φαινόμενο συνεχίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μέχρι τὶς μέρες μας. Δὲν σκοπεύω βέβαια νὰ ἐκθέσω ἐδῶ τοὺς διάφορους χώρους ἐμφανίσεως τῆς μαγείας, ἀλλὰ θὰ περιορισθῶ σὲ αὐτὸν στὸν ὁποῖο κυρίως ἐκδηλώθηκε ἡ ἀντίδραση τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν ἄσκηση ἱατρικῆς μὲ μαγικὰ μέσα.

Στὴν Ρώμη εἶχε ἀπὸ πολὺ ἔνωρις ποινικοποιηθῇ ἡ μαγεία μὲ ἐπικεντρο δύο ἰδίως πράξεις: τὴν ἄσκηση λατρείας μὴ ἀνεκτῆς ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη καὶ τὴν ὁποιαδήποτε σχέση μὲ δηλητηριώδεις οὐσίες, ἐπειδὴ οἱ θανάσιμες ἢ ἄλλες ἐπιβλαβεῖς συνέπειές τους ἀποδίδονταν στὴν ἐνέργεια ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Ἀπὸ τὸν Πανδέκτη προκύπτει ὅτι ὁ Κορνήλιος Νόμος περὶ φονέων προέβλεπε καὶ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες πράξεων. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, μολονότι ἐξέδωσε αὐστηροὺς νόμους γιὰ τὴν δίωξη τῆς μαγείας, μὲ ἓναν νόμο τοῦ 321 θέσπισε ἓνα νέο κριτήριον γιὰ τὴν ποινικὴ ἀντιμετώπισή της, μὲ τὸ ὁποῖο –στὴν οὐσία– διέκρινε τὴν μαγεία σὲ «καλὴ» καὶ σὲ «κακὴ». Στὴν ἀρχὴ του περιέλαβε ὁ νόμος τὴν γενικὴ διάταξη κατὰ τῶν μάγων, ἔπειτα δὲ ὅρισε τὰ ἑξῆς: «Δὲν θὰ κατακρίνωνται ὁμῶς τὰ θεραπευτικὰ μέσα ποὺ ἔχουν παραχθῇ γιὰ χάρη τῶν ἀνθρώπων σωμάτων ἢ οἱ λέξεις ποὺ μὲ ἁθῶο τρόπο ἀπαγγέλληκαν στοὺς ἀγροὺς γιὰ νὰ μὴν ἀπειλήσουν βροχὲς τοὺς ὥριμους τρύγους ἢ γιὰ νὰ μὴν τοὺς καταστρέψῃ τὸ χαλάζι ποὺ μοιάζει μὲ λιθοβολισμό. Μὲ αὐτὰ δὲν βλάπτεται κανενὸς ἡ σωτηρία ἢ ἡ ὑπόληψη, ἀλλὰ, ἀντιθέτως, ἡ ἐνέργειά τους συντελεῖ στὸ νὰ μὴν ἐκμηδενίζωνται τὰ θεῖα δῶρα καὶ ὁ ἀνθρώπινος κάματος»⁴³.

Ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν ἦταν ἐπινόηση τοῦ Κωνσταντίνου, γιατί ἡ χρησιμοποίηση μαγικῶν μεθόδων στὴν νοσηλευτικὴ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές εἴτε ἱστορικές, ὅπως ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, εἴτε νομικές, ὅπως ἓνα χωρίο τοῦ Ρωμαίου νομικοῦ Οὐλπιανοῦ ποὺ

43. Βλ. τὸν Θεοδοσιανὸ Κώδικα 9.16.3 (= Ἰουστινιανέος Κώδικας 9.18.4): «Nullis vero criminationibus implicanda sunt remedia humanis quaesita corporibus aut in agrestibus locis, ne maturis vindemiis metuerentur imbres aut ruentis grandinis lapidatione quaterentur, innocenter adhibita suffragia, quibus non cuiusque salus aut existimatio laederetur, sed quorum proficerent actus, ne divina munera et labores hominum sternerentur».

καταχωρίσθηκε στὸν *Πανδέκτη* (50.13.1)⁴⁴. Ἡ Ἐκκλησία οὕτως ἢ ἄλλως καταδίκασε τὴν μαγεία ὡς εἰδωλολατρία τόσο μὲ ἀποφάσεις συνοδικῆς ὅσο καὶ στὰ ἔργα τῶν Πατέρων.

Ἔτσι ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἔχουν αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο. Εἰδικώτερα ὁμῶς ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες κατὰ τῆς «μαγικῆς» ἱατρικῆς στράφηκαν ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Ἰωάννης, ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἦταν ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν δημόσια υἰεία, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ οἱ μάγοι, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς κυρώσεις τῶν νόμων καὶ τὸν πόλεμο τῆς Ἐκκλησίας, φρόντιζαν νὰ περιβάλλουν τὶς πρακτικὲς τοὺς μὲ κάποιο χριστιανικὸ ἔνδυμα ὡς παραλλαγή (δηλαδὴ «καμουφλάζ»). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἓνα χωρίο ἀπὸ ὁμιλία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ὅπου στηλιτεύεται ἡ ἐπιπολαιότητα τῶν μητέρων ἐκείνων, οἱ ὁποῖες, ὅταν ἀσθενήσῃ τὸ παιδί τοὺς, φωνάζουν τὸν μάγο ἀντὶ νὰ τρέξουν στὸν γιατρό: «Ἀρρώστησε τὸ παιδί;», λέγει ὁ Ἅγιος ἀπευθυνόμενος σὲ κάποια ὑποθετικὴ μάνα, «καὶ σὺ ἔχεις τὸν νοῦ σου στὸν μάγο ἢ σ' αὐτὸν ποὺ κρεμάει στὸν λαιμὸ τῶν ἀθῶων νηπίων τὰ παράξενα σχήματα;»⁴⁵.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀποκρούει τοὺς ἰσχυρισμοὺς ὅτι ὅσοι κατασκευάζουν ἢ χρησιμοποιοῦν τὰ περιάπτα γιὰ προφύλαξη ἀπὸ ἀρρώστειες ἢ γιὰ θεραπευτικοὺς λόγους εἶναι καλοὶ χριστιανοί, ἐφ' ὅσον δὲν κάνουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπικαλοῦνται τὸν Θεό, μὲ τὸ παρακάτω ἀποστομωτικὸ ἐπιχειρήμα: Ὅπως θὰ ἀμφισβητήσωμε τὴν ιδιότητα κάποιου ποὺ ἐμφανίζεται ὡς γιατρός, ἀν ἀντὶ νὰ δώσῃ φάρμακα στὸν ἄρρωστο ἀρχίσῃ νὰ ἀπαγγέλλῃ «ἐπωδές», δηλαδὴ μαγικὲς λέξεις, τὸ ἴδιο θὰ συμβῇ καὶ μὲ ὅποιον ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι χριστιανός, χωρὶς ὁμῶς νὰ καταφεύγῃ στὰ μέσα ποὺ προσφέρει ἡ χριστιανικὴ πίστις⁴⁶.

44. Πρὸβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Μαγεία καὶ Ἱατρικὴ στὸ Βυζάντιο», *Βυζαντινὰ Μελέται* 7 (1996) 20-52 (26 ἐπ.).

45. Βλ. τὴν Ὅμιλία στὸν Ψαλμὸ 45 (PG, τ. 29, σ. 417 C): «Νοσεῖ τὸ παιδίον; Καὶ σὺ τὸν ἐπαιδὸν περισκοπεῖς, ἢ τὸν τοὺς περιέργους χαρακτηῖρας τοῖς τραχήλοις τῶν ἀναιτίων νηπίων περιτιθέντα;».

46. Πρὸβλ. τὸ ὑπόμνημα στὴν ἐπιστολὴ πρὸς Κολοσσαεῖς, Ὅμιλία 8 (PG, τ. 62, σ. 358): «Εἰπέ μοι, ἐὰν προσελθὼν ἱατρός, καὶ τὰ τῆς ἱατρικῆς φάρμακα ἀφείς, ἐπάδῃ, τοῦτον ἱατρὸν ἐροῦμεν; Οὐδαμῶς, τὰ γὰρ τῆς ἱατρικῆς οὐχ ὀρῶμεν φάρμακα. Οὕτως οὐδὲ ἐνταῦθα τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ».

Δὲν κρίνεται ἄσκοπο νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ὄλο θέμα τῆς μαγείας συνδεόταν καὶ μὲ τὰ ναρκωτικά. Σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία τῶν πηγῶν εἶχαν ἐπισημάνει οἱ ἄνθρωποι ὅτι ὑπάρχουν «*φάρμακα ἔκστασιν τῆς διανοίας ἐμποιοῦντα*», πρόκειται δηλαδή γιὰ τὶς διάφορες τοξικὲς οὐσίες.

Ἀναπόφευκτη –γιὰ λόγους τόσο κοινωνικοὺς ὅσο καὶ ψυχολογικοὺς– εἶναι ἡ ἐμπλοκὴ ἱατρικῆς καὶ μαγείας στὸν χῶρο τῆς γυναικολογίας, δηλαδή τῆς προκλήσεως συλλήψεως ἢ τῆς διακοπῆς τῆς κηρύσεως⁴⁷. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο συνεδέθησαν προηγουμένως ἄμβλωση καὶ μαγεία.

Ἡ προσοχὴ τοῦ Χρυσοστόμου στράφηκε καὶ πρὸς ἓναν ἀκόμη χῶρο, στὸν ὁποῖο ἀνθοῦσε ἡ μαγεία: τὰ δημόσια ἀγωνίσματα. Γράφει ὁ Ἅγιος σὲ ἓνα κείμενό του: «*Καὶ τί νὰ πῇ κανεῖς γιὰ ὅσες μαγγανεῖες γίνονται στίς ἵπποδρομίες καὶ στίς θηριομαχίες;*»⁴⁸. Ὁ λόγος τῆς ἔντονης δραστηριότητος τῶν μάγων γίνεται εὐκολα κατανοητός. Τὸ ἀγώνισμα ποὺ συγκέντρωνε κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινοῦ ἦταν οἱ ἄρματοδρομίες. Οἱ ὁδηγοὶ τῶν ἄρμάτων τόσο ἐξ αἰτίας τῶν ἐπάθλων ὅσο καὶ λόγω τῆς δόξας ποὺ συνεπαγόταν ἡ νίκη, τὴν κυνηγοῦσαν μὲ κάθε μέσο, θεμιτὸ ἢ ἀθέμιτο. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἡ σχέση ἀνάμεσα σὲ ἵπποδρομίες καὶ ἡνιόχους ἀφ' ἐνὸς καὶ μάγους ἀφ' ἐτέρου. Γιατὶ τὸ πιὸ προσφιλὲς ἀπὸ τὰ ἀθέμιτα μέσα ἦταν ἡ ἀναζήτησις ἐνὸς μάγου ποὺ ἀνελάμβανε τὴν ὑποχρέωσι νὰ καταστήσῃ, μὲ θυσίες καὶ διάφορες ἄλλες μεθόδους ἐπικλήσεως τῶν δαιμόνων, εἴτε τοὺς ἀντιπάλους τοῦ «πελάτη» τοῦ ἀνίκανους νὰ ὀδηγήσουν μὲ δεξιότητες τὸ ἄρμα τους εἴτε τὰ ἄλογά τους ἀνήμερα νὰ τρέξουν γρήγορα.

Παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ εἰδικώτερα τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ἡ διάκρισις τῆς μαγείας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου σὲ ἐπιτρεπόμενη καὶ σὲ ἀπαγορευμένη δὲν εἶχε θιγῇ. Μόλις στὰ τέλη τοῦ 9^{ου} αἰῶνα τὴν ἀνατρέπει ὁ Λέων ὁ Σοφὸς μὲ τὴν *Νεαρά* 65, ἐπικαλούμενος τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ μαγεία εἶναι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἐπιδιωκόμενο μὲ αὐτὴν σκοπὸ, ὀλέθρια. Μὲ τίποτε δὲν πείθο-

47. Πρὸβλ. Τρωϊάνου, «Μαγεία καὶ Ἱατρικὴ κ.λπ.», ὅπ. π., σ. 40 ἐπ.

48. Βλ. Ὁμιλία 12 στὴν πρὸς Κορινθίους Α΄ ἐπιστολὴ (PG, τ. 61, στ. 103): «*Καὶ τί δεῖ λέγειν τὰς μαγγανείας τὰς ἐν ταῖς Ἱπποδρομίαις, τὰς ἐν ταῖς τῶν θηρίων ἀμίλλαις;*».

μαι, γράφει ὁ Λέων, ὅτι μπορεῖ ποτὲ ἡ μαγεία νὰ ἔχη καλὸ ἀποτέλεσμα, ἔστω κι ἂν ἐκ πρώτης ὄψεως δίνη αὐτὴ τὴν ἐντύπωση⁴⁹.

Ἀπ' ὅσα ἐξετέθησαν μέχρι τώρα θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει κανεὶς στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπίδραση τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, κατ' ἐξοχὴν δὲ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, περιορίζεται στὸ δημόσιο δίκαιο, καὶ μᾶλλον στὸ Ποινικό. Τὸ συμπέρασμα ὡστόσο αὐτὸ θὰ ἦταν λανθασμένο, γιατί ἡ παρουσία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἔγινε ιδιαίτερα αἰσθητὴ στὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, ὅπου πρῶτος ἔθεσε μὲ κατηγορηματικότητα τὸ ὄριο τῶν τριῶν ἐπιτρεπομένων γάμων, ποὺ ἀπετέλεσε μέχρι τὸ 1982 πολιτειακὸ δίκαιο καὶ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἰσχύει ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ γάμου. Τὸ ὄνομά του ἔχει ἐπίσης συνδεθῇ στενὰ καὶ μὲ τὴν διαμόρφωση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, τὰ ὁποῖα ἐπηρέασε σχεδὸν ὡς τὶς μέρες μας.

Στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ἀκόμη καὶ ἐπὶ τῆς ἰουστινιάνειας ἐποχῆς, ἡ ρύθμιση τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου ἦταν μᾶλλον περιπτωσιολογική⁵⁰. Κωλυόταν δηλαδὴ σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ γάμος συγγενῶν ἐξ αἵματος σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπεριορίστως καὶ πρὸς τὰ πλάγια σὲ ἰσοσκελῆ μὲν γραμμὴ μέχρι καὶ τὸν δεύτερο βαθμὸ, σὲ ἀνισοσκελῆ δὲ μέχρι καὶ τὸν τέταρτο. Στὴν ἀγχιστεία, τὰ κωλύματα περιορίζονταν σὲ κάποιες ἐνώσεις ποὺ ρητῶς ἀπαγόρευε ὁ νόμος.

Ἡ Ἑκκλησία, στὴν ἐπιδίωξή της νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν δομῶν, παρενέβη μὲ τοὺς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, μὲ τοὺς ὁποίους καθιερώθηκαν κωλύματα καὶ λόγω «οἰονεὶ ἀγχιστείας», δηλαδὴ σχέσης ἀνάμεσα στοὺς συγγενεῖς ἐξ αἵματος τοῦ ἐνὸς συζύγου μὲ τοὺς συγγενεῖς ἐξ αἵματος τοῦ ἄλλου. Σὲ μία ἀπὸ τίς περιπτώσεις αὐτές, ἀποκρούοντας τὸν γάμο χήρου ἢ χήρας μὲ τὴν ἀδελφὴ ἢ, ἀντιστοίχως, τὸν ἀδελφὸ τοῦ ἀποβιώσαντος συζύγου, διατυπώνει ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τοῦ ἐπιχειρήματα ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας καὶ τὴν ἀπορία, μὲ τί εἶδους συγγένεια θὰ συνδέωνται μεταξὺ τους σὲ μία τέτοια ἐνωση τὰ παιδιὰ ποὺ προῆλ-

49. Βλ. Noailles - Dain, ὅπ. π., σ. 239.

50. Πρβλ. (καὶ γιὰ τὰ θέματα ποὺ ἀναφέρονται στὴν συνέχεια) Σπ. Τρωιάνου / Ἰουλίας Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ἱστορία Δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 32002, σ. 254 ἐπ., καθὼς καὶ Κ. Πιτσάκη, «“Παίζοντες εἰς ἄλλοτρίους βίους”». Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: Ἡ τομὴ», στὰ πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνοῦς Συμποσίου *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, (Ἀθήνα 1989) 217-236.

θαν από κάθε γάμο, τὸν πρῶτο καὶ τὸν δεύτερο: θὰ εἶναι ἀδελφία ἢ ξαδελφία;

Ἔτσι καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἓνας γάμος αὐτῆς τῆς μορφῆς πρέπει νὰ ἀπαγορεύεται, ἐπειδὴ προκαλεῖ «σύγχυση τῶν ὀνομάτων». Αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ὑπῆρξε μοιραῖο, ὅπως θὰ φανῇ στὴν συνέχεια.

Στὰ τέλη τοῦ 7^{ου} αἰῶνα ἡ Σύνοδος τοῦ Τρούλλου, γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε ἤδη λόγος, ἐπικύρωσε, ὅπως εἶπαμε τοὺς κανόνες τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ συστηματοποίησε ὅσα κωλύματα εἶχε αὐτὸς διαμορφώσει. Μισὸν αἰῶνα ἀργότερα, κοντὰ στὰ μέσα τοῦ 8^{ου} αἰῶνα, ἓνα νομοθέτημα τῶν Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων, ἡ Ἐκλογή, μετέτρεψε ὅλο αὐτὸ τὸ κανονικὸ δίκαιο σὲ πολιτειακό.

Σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τοῦ δικαίου τῶν γαμικῶν κωλυμάτων ἀπετέλεσε τὸ ἔτος 997, ὅποτε ἐκδόθηκε ὁ λεγόμενος «τόμος» τοῦ πατριάρχῃ Σισινίου Β', θεωρητικὰ οἱ ρυθμίσεις τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀφοροῦν μόνο τὴν «οἶονεὶ ἀγχιστεία». Στὴν πραγματικότητα ὁμως μὲ τὸν «τόμο» καθιερώθηκε μία νέα συλλογιστικὴ ποὺ συνετέλεσε στὴν σημαντικὴ ἐπέκταση τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου. Βάση τῆς συλλογιστικῆς αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ φράση τοῦ Μεγάλου Βασιλείου σχετικὰ μὲ τὴν σύγχυση τῶν ὀνομάτων, ποὺ λίγο πιὸ πρὶν χαρακτηριστὰ ὡς μοιραία. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι τὴν σκέψη αὐτὴ ἐπικαλέσθηκε ὁ Μέγας Βασίλειος ὡς ἐπιχείρημα γιὰ νὰ ἀποκλείσῃ μία συγκεκριμένη γαμικὴ ἔνωση. Τὴν φράση ὁμως αὐτὴ μετέτρεψε ὁ Σισίνιος στὸ τέλος τοῦ 10^{ου} αἰῶνα, στηριζόμενος ἀκριβῶς στὴν αὐθεντία τοῦ ἐπισκόπου Καισαρείας, σὲ ἀληθινὸ κανόνα δικαίου. Ἔτσι ἡ ὡς τότε ἀπαρίθμηση τῶν κωλυμένων γάμων θεωρήθηκε ἐνδεικτικὴ καὶ ἡ «σύγχυση τῶν ὀνομάτων» μεταβλήθηκε στὴν διάρκεια τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τοῦ δικαίου τοῦ γάμου καὶ τῶν προϋποθέσεων τοῦ στὴν λυδία λίθο ὡς πρὸς τὸ ἐπιτρεπτὸ ἢ ὄχι ἑνὸς γάμου, ἂν δημιουργοῦνταν ἀμφιβολίες. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ γίνῃ ὁ Ἅγιος ἀπὸ τὴν Καισάρεια –ἀσφαλῶς ἄθελά του– αἰτία, εἴτε νὰ μὴν τελεσθοῦν κάποιοι γάμοι εἴτε νὰ ἀκυρωθοῦν ἄλλοι.

Οἱ νομικοὶ ὄχι μόνον οἱ Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς παραδόσεως, ἔχουν ἓναν ἐπὶ πλεόν λόγο νὰ τρέφουν εὐγνωμοσύνη στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες: εἶναι γεγονὸς ὅτι δημιουργοὶ τῆς Ἐπιστήμης τοῦ Δικαίου ὑπῆρξαν οἱ Ρωμαῖοι. Τὸ ἐπέτυχαν ὁμως συστηματοποιώντας τὶς ἑλληνικὲς νομικὲς ιδέες, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διαμορφωθῇ στὶς ἑλληνικὲς πόλεις, ἀφοῦ ὑπέστη-

σαν τήν θεωρητική ἐπεξεργασία τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν σχολῶν καὶ ρευμάτων. Τὸ ὅτι ὁμοῦς εἶχε ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν διάθεσή του κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6^{ου} αἰῶνα τοὺς κατάλληλους ἀνθρώπους, ὥστε νὰ συγκεντρώσῃ τὰ προϊόντα τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς ἐπιστήμης καὶ νὰ τοὺς δώσῃ τέτοια μορφή, ὥστε νὰ ἐπιβιώσουν καὶ νὰ ἀποτελέσουν τὸ δικαϊκὸ θεμέλιο τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης, αὐτὸ κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος ὀφείλεται στὴν διάδοση τῆς κλασικῆς παιδείας στὸ Ἀνατολικὸ Ρωμαϊκὸ κράτος, γιὰ τὴν ὁποία εἶναι γνωστὲς οἱ προσπάθειες τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Ἰωάννου, κατ' ἐξοχὴν δὲ τοῦ Βασιλείου. Χάρη στὰ κλασικὰ πρότυπα ποὺ εἶχαν αὐτοὶ γνωρίσει στὴν διάρκεια τῶν σπουδῶν τους διαμορφώθηκε ἡ νομικὴ παιδεία τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἀπετέλεσαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀντικείμενο διδασκαλίας τὰ κείμενα τῆς κωδικοποιήσεως. Οἱ Νομικὲς Σχολὲς τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Βηρυτοῦ ἀνοιξαν τὸν δρόμο στοὺς καθηγητὲς τῶν βορειοῖταλικῶν καὶ στὴν συνέχεια τῶν κεντροευρωπαϊκῶν Πανεπιστημίων γιὰ νὰ διαμορφώσουν ἀπὸ τὸ *Ius Commune* τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Καρλομάγνου τὴν ἔννοια τοῦ *Corpus Iuris Civilis*, ποὺ μέσα ἀπὸ διαφορετικὰ κάθε φορὰ μονοπάτια ἐπέδρασε σὲ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ στὸν σχηματισμὸ τῶν σύγχρονων ἔννομων τάξεων⁵¹.

51. Πρὸβλ. Τρωιάνου / Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, ὅπ. π., σ. 173 ἐπ.